

Богдан ШУБА

## СУБСТАНЦІЯ СПРОТИВУ

КЕНІ ПЕДРИК.

КАРНАВАЛ РЕВОЛЮЦІЇ:

ЦЕНТРАЛЬНА ЕВРОПА 1989 року /

Пер. із англ.: Андрій Портнов, Тетяна Портнова. –

К.: Критика, 2006. – 472 с.

Книжка американського історика Педрика Кені *могла би* бути романом. Безліч історій – надто непомітних, щоб бути справді історичними, але водночас і надто значущих, щоб бути суто приватними – утворюють майже епічне зображення політичних зрушень у Центральній Європі, пов'язаних із падінням комуністичних режимів і загальною лібералізацією суспільства. Ці численні розповіді про опір мають свої власні сюжети, власні композиції з класичними елементами – зав'язкою та кульмінацією, власних персонажів, якими постають не «всесвітньо-історичні особистості» на кшталт Леха Валенси чи Вацлава Гавела (хоча вони також присутні – як певне тло), а мало чи й зовсім не відомі широкому загалові люди. Вони влаштовували пікети на підтримку незаконно засуджених, організовували випуск нелегальних часописів, писали відозви до уряду з вимогою захистити екологію або й просто перевдягалися гномами, «карнавалізуючи» режим веселим абсурдом. Автор прагне назвати всіх по іменах (навіть якщо вони нікому нічого не говорять), що також споріднює його текст із романом, а не з класичним історичним дослідженням, де фігурують здебільшого організації й акції, події та тенденції, а не окремі люди з власними іменами та долями.

Ті, про кого говорить Кені, певно, не здобулися б і на одну сторінку в підручнику з історії, але кожен із них у межах доступного йому

часопростору намагався протистояти владі, стаючи невидимим, але активним учасником «посполитого рушення», яке зрештою привело до падіння комуністичних режимів у країнах Центральної Європи. Це, за термінологією дослідника, «конкретні опозиціонери», які чинили цілком конкретні акції непокори, зважаючи на конкретні умови та досягаючи конкретних цілей. І якщо з *історичного погляду* не всі з цих акцій закінчувалися вдало та досягали бажаного ефекту, то принаймні як *історії* вони цікаві – динамічні, насичені, з яскравими колізіями та часом із зовсім неочікуваними розв'язками. Це *історія*, що складається з *історій*; це «великий наратив» падіння комунізму в Центральній Європі, який утворюють безліч дрібних наративів особистого та колективного спротиву.

Провівши своїх персонажів через усі можливі перипетії, Кені завершує свій «роман» «хепі-ендом» – загальним крахом комуністичних режимів у Центральній Європі починаючи з 1989 року. Таким чином, усі «герої», проходячи через найризикованіші «повороти сюжету» та зазнаючи складних випробувань, в остаточному підсумку досягають своєї мети. Поза сумнівом, авторові йшлося насамперед про *успішних* опозиціонерів – тих, що таки вистояли проти тиску режиму, кого не вдалося відвернути від діяльності опору, тих, хто до кінця вірив у потрібність справи, яку робив, і нарешті дочекався, коли її було зроблено. Звісно, Педрика Кені навряд чи можна вважати «реалістом»: у його праці не згадано про людей, що перебували в ув'язненні аж до кінця режиму, про тих, хто зневірився та «зламався», відмовившись продовжувати розпочате, про тих, хто йшов на співпрацю з владою, у тому числі в ролі сексота, про тих, хто готовий був приписувати собі заслуги без жодної на те підстави. Про все це можна було б написати іншу книжку (вочевидь, не меншу, ніж у Кені), і вона, мабуть, не була б такою життєрадісною, як нинішня.

Однаке сама назва його роботи вказує на те, що наратор тут навряд чи прибиратиме надто серйозної постави, щоб привертати увагу до «драматичних подій». Його тон часом легковажний, хоча в голосі чувається незаперечна повага до «персонажів» і навіть своєрідне замилування ними. Зацікавлення автора революційним «карнавалом», осмисленим через посилання на Бахтіна як плюралізм, «радісна

опозиція», руйнація кордонів і підваження правил політики, якраз і ставить у фокус його дослідження ту амбівалентну стихію опору, де масові акції протесту, на яких людей б'ють і ув'язнюють, сусідять із ходою гномів, а страйки на заводах – із походеньками львівського гіпі Олега Олісевича; де в єдиному просторі спротиву співіснують «бунтівні студенти, нігілістичні панки, непокірні консерватори, гострі сатирики» (с. 272), яких об'єднує хіба що спільне неприйняття комуністичних режимів у своїх країнах.

Звісно, карнавал у книжці Кені постає більше як метафора. Автор і не ставить собі за мету дослідити втілення бахтінської концепції у Центральній Європі другої половини 1980-х – у нього карнавал асоціюється передусім із масовістю, плюральністю, неоднозначністю, полілогічністю, при цьому значно менше уваги приділено пародійній функції цього дійства та знищенню межі між сакральним і профанним, на чому наголошував російський теоретик. Зображений Кені часопросторовий континуум виявляється оцінно розмежованим: лейтмотивом його книжки є переконання (його поділяють усі «персонажі»), що комунізм ніколи не буває чимось позитивним і вартий тільки того, аби проти нього боротися, щоб урешті-решт знешкодити; натомість опозиція, попри розмаїття своїх цілей, засобів і настанов, завжди постає як гідна поваги та носій певного «світлого первня».

Варто відзначити, що при цьому дослідник майже не аналізує позитивних програм різноманітних рухів опору та навіть не з'ясовує, чи вони були. Для автора самоочевидною є теза, що всі ці рухи боролися проти комуністичного панування у своїх країнах, і, на його думку, саме це є чинником їхньої спільності, незважаючи на різницю поглядів, підходів, способу діяльності та результатів. Кені зосереджує увагу не на *програмах* тих чи інших протестних організацій, а на *стратегіях* і *тактиках* їхньої боротьби з режимом. Різноманіття й альтернативність (часом аж до взаємовиключності) аналізованих практик спротиву ніби покликані проілюструвати закладене в підтексті твердження, що проти комунізму «все средства хороши». Таким чином, у тексті виразно акцентовано діяльнісний аспект рухів опору, але при цьому непропорційно мало уваги приділено концептуальному виміру про-

тестів, тобто аналізу поглядів і позицій, які поділяла та чи інша група. Усі організації постають здебільшого через протистояння комуністичним режимам і саме в цій сфері виявляють свою ефективність. Автор не ставить питання, наскільки самоцінними вони є самі по собі та наскільки їхні члени чи учасники певних акцій готові були пропонувати позитивну програму дій.

Характерно, що сам Кені теж воліє не переходити на концептуальний рівень, надаючи перевагу каталогізації фактажу. У його роботі не вдається знайти осмислення тенденцій і закономірностей, там не запропоновано серйозних теоретичних гіпотез, підтвердженням яких мали б бути наведені факти. З цього приводу автор зазначає, що «жодна окрема теорія не годна пояснити таку епохальну подію, як революція 1989 року» (с. 33); слід розуміти, що саме через це він і відмовився від її висунення. Здається, що «Карнавал і революція» писалася для того, щоб просто зафіксувати ті події для тих, хто про них не знає, та нагадати тим, хто знає. Опосередковано цю думку підтверджує висвітлення в роботі детальної хронології події (спочатку в текстовому форматі, з розглядом акцій 1988-1989 років, які й спричинили глобальні суспільно-політичні зрушення; потім – у вигляді більш загальної таблиці, яка охоплює період від січня 1977 року, коли було утворено «Хартію 77» у тодішній Чехословаччині, до розпаду Советського Союзу 1991 року). Крім того, на користь висунутого вище припущення свідчать вміщені в книжці світлини, на яких зображено різні епізоди й акції спротиву, а також уже згадувана схильність автора називати поіменно навіть наймаргінальніших діячів й аналізувати діяльність ледь не всіх опозиційних організацій чи угруповань (із нескінченними абревіатурами), навіть якщо до них належало не більш ніж кілька людей і вони обмежилися однією-двома акціями.

Можна припускати, що жодного власне дослідницького завдання Кені перед собою не ставив. Часом виглядає на те, що він працює не як історик, а як журналіст, бо описи тієї чи іншої події нерідко впритул наближаються до своєрідних «репортажів пост-фактум»: вони покликані створити враження, ніби автор сам брав участь у заході (хоча в передмові автор зізнається, що в часи свого перебування в Польщі посеред описуваних подій не був надто активний у підтримці опо-

зиційних рухів). Можливо, тут дається взнаки робота Кені саме як журналіста впродовж 1988-1989 років (теж досить обмежена, за його власним свідченням). Словом, «Карнавал і революція» більше схожий на збірку репортажів чи щонайбільше на підручник для ознайомлення, ніж на фахову історичну працю. Можливо, й справді про це все варто було писати роман.

Утім, можна припустити, що головною метою автора було показати вже згадуване різноманіття способів опору комуністичному режимові. Адже й у вступі він стверджує, що його найбільшим враженням від буремних подій літа 1988 року було те, що «Солідарність» на той момент не відповідала за всю польську опозицію, яка була ширша й значно строкатіша за знамениту профспілку. Таким чином, Кені йшлося про плюральність спротиву, про можливість різних альтернатив у ситуації, коли будь-яка з них могла зазнати поразки. Їхня варіативність гідна подиву: різноманітні підпільні видання (разом зі шкільними), опір через самоврядування на підприємствах та в університетах, збори в храмах для обговорення суспільних проблем, відмова складати військову присягу, передавання листівок через кордон, екологічні експедиції, соціальні кампанії (наприклад, за тверезість чи проти бездомности), ба навіть, театралізовані дійства та панк-концерти – це все поряд із більш традиційними демонстраціями, пікетами та страйками. Кожна з описаних дослідником організацій мала свою нішу в цьому розмаїтті опору та власними засобами підточувала режим. Тим самим Кені ніби підводить до думки про незнищенність і невикорінюваність спротиву, що був здатен до нескінченних трансформацій і регенерацій у щораз нових формах, передбачити які було неможливо. Субстанція опору комунізмові залишалася непорушною, а її вияви варіювалися залежно від ситуації та наявних суспільно-політичних умов.

Щоправда, тут постає ще одне важливе питання, якого Кені торкається дуже побіжно. Ідеться про стосунки між різними організаціями й угрупованнями. У книжці часом можна надібати інформацію про те, що певну акцію проводили декілька опозиційних утворень, тобто на деякий час вони знаходили спільну мову. Водночас вряди-годи вихоплюються свідчення, що одні організації не сприймали інші, і немало з них скептично ставилося, приміром, до тієї ж «Солідарности».

Вочевидь, цей аспект потребує значно більшої уваги, ніж йому було приділено. Із праці Кені складається враження, що опозиція, охоплена спільною ненавистю до комунізму, була цілком монолітною та єдиною у своєму прагненні його усунути. Стосовно цього можна висунути обґрунтовані сумніви. Сам Кені пише, що серед активістів спротиву були представники найрізноманітніших поглядів – консерватори, націоналісти, борці за права людини, католики, ліберали, аполітичні митці, екстремісти, борці за довкілля, пацифісти, феміністки та зрештою ліві. Цей дещо хаотичний перелік добре ілюструє як неоднорідність запитів і завдань різних угруповань, так і нетотожність сфер, у яких вони чинили опір. Їх об'єднувало тільки *відчуття незгоди*, натомість шляхи її висловлення були не надто подібні між собою.

Зрозуміло, що всі утворення мали різні уявлення щодо того, проти чого й за що їм необхідно боротися, якими методами послуговуватися, йти чи не йти на переговори з режимом, контактувати чи ні з іншими опозиційними угрупованнями; так само різнилися й умови членства в організаціях (приміром, членом угорського «Фідесу» могли бути тільки люди до 35 років), їхні матеріальні бази, організаційні структури та ієрархії. Так само незаперечно й те, що всі ці утворення мали різні погляди на ефективність одне одного та неоднаково оцінювали стратегії й тактики своїх партнерів по опозиції. На цьому тлі неминуче мали виникати певні тертя, можливо, навіть якісь звинувачення. Майже нічого з цього в книжці немає, крім хіба що спорадичних відомостей про іронічні чи скептичні висловлювання якоїсь із організацій стосовно іншої (що, згідно з логікою викладу Кені, не вело до відкритої конфронтації). Натхненний своєю візією про субстанційну єдність опозиційного руху (попри незліченність форм його вияву), дослідник опустив дражливі питання не завжди дружніх стосунків між угрупованнями, які, можливо, заважали спротиву бути більш ефективним і швидше досягати деяких стратегічних цілей.

Однаке саме уніфікація антикомуністичного опору, зведення його до певного спільного знаменника уможливила появу вже згаданого специфічного концепту «Центральна Європа», у межах якої, власне, й відбувалося протистояння. Як синонім до цього поняття Кені вжи-

ває словосполучення «Нова Європа»; її визначальною рисою є те, що «вона знає, що століття добігло кінця у 1989-1991 роках, що немає нічого довіку недоторканого, а в політиці може змінитися все» (с. 13). Цю територію, за визначенням дослідника, наприкінці 1980-х складала Польща, Угорщина, Чехословаччина, Словенія, Східна Німеччина та – хоч як це парадоксально для того періоду – Україна. У 2000-х з'ясувалося, що «ця Нова Європа, либонь, поширюється не лише на Україну та білоруське підпілля, а також на багатьох румунів, болгарів і хорватів» (с. 14). При цьому автор уточнює: «Мій список цієї Нової Європи складається з людей, а не держав – подібно до Центральної Європи, що передувала їй, – і позначений суспільними рухами, громадянською активністю або подорожами й міжкультурними зустрічами» (с. 14-15). Таким чином, Кені намагається сконструювати специфічну регіональну ідентичність Центральної (Нової) Європи, яка, на його думку, постала на ґрунті спільної чи принаймні взаємопов'язаної боротьби з комуністичними режимами й уже самим цим фактом утвердила власну легітимність. Зараз ми не торкатимемося питання, наскільки методологічно вивіреною є зроблена дослідником «вибірка» країн для поєднання їх у «Центральну Європу», натомість нас цікавитимуть деякі аспекти цього концепту в американського науковця.

Беззаперечним центром Нової Європи для Кені є Польща. Саме поляки постають найактивнішими в протистоянні комуністичному режимові: у Польщі найчисельніша опозиція, саме в цій країні зосереджено більшість стратегій і тактик опору, до того ж, поляки мають тривалі традиції спротиву та натхненні здобутками «Солідарности», яка, за свідченням дослідника, «полонила увагу не лише Заходу, але й незалежних мислителів усю Центральною Європою» (с. 33). При цьому Польща пережила також військовий стан і жорсткі утиски опозиції. Таким чином, вона мала досвід, якого не було в сусідніх комуністичних державах регіону, – радикальне «закручування гайок» і водночас широкий спротив на всіх рівнях. Крім того, саме в Польщі зародилася «Помаранчева альтернатива» – організація виразно карнавального спрямування, що протистояла режимові через абсурдистські гепенінги. Саме вона стала для Кені тією «матрицею революції», яку він спробував накласти на всю Центральну Європу, трактуючи опір усередині

країн наприкінці 1980-х передусім як *дійство*.

Важливою є поява в моделі Кені України. Тим самим дослідник підкреслив, що вона була і є невідмінною складовою Центральної Європи, а процеси, що відбувалися там і тут, були значною мірою синхронними. При цьому його погляд зупиняється передусім на Західній Україні, дещо, мабуть, невинувато ігноруючи столицю та східні області. Центром протесту в Україні для Кені є Львів, де виникають такі опозиційні організації, як: «Товариство Лева», «Довір'я» та «Товариство рідної мови ім. Тараса Шевченка», де гіпує вже згадуваний Олег (Алік) Олісевич, де виникає поштовх до утворення «Народного Руху України за перебудову». Вочевидь, Львів цікавить американського науковця передусім саме своїми зв'язками з означеним регіоном, що уможлиблювали хоча б мінімальний обмін досвідом. На сьогодні важко сказати, наскільки українські навиви придалися опозиціонерам поза межами Советського Союзу, але істотним є те, що Україна не прагнула дистанціюватися від європейських процесів, а з великим зацікавленням спостерігала за ними та намагалася принаймні бути в дискусії актуальних зрушень у Центральній Європі.

Праця Педрика Кені знайомить читача з формами ненасильницького опору, які виявляються настільки різноманітними й ефективними, що здатні підважити навіть найнепоступливіший режим. Навряд чи автор мав на меті давати практичний посібник зі спротиву – напевно, його просто охопила ностальгія за часами революційного драйву в Центральній Європі, свідком якого йому випало бути. Щоправда, може виникнути питання, чи не перетворюється *ностальгія за революцією* на *революційну ностальгію*, що потенційно може стати чинником нового опору. Сам Кені відповіді на нього не дає, тож воно – трохи несподівано – лишається відкритим. Адже субстанція спротиву так нікуди й не зникає.